

Ян ВОЛОШ,

головний редактор часопису «Bibliotekarz»,
голова Асоціації польських бібліотекарів у 2001–2005 рр.

Що сталося в публічних бібліотеках після зміни системи?

Переломний момент

Переломний момент 1989 р., здається, назавжди поділив історію публічних бібліотек у Польщі на два періоди: повоєнний – коли бібліотеки в Польщі відновлювалися, а здебільшого створювалися наново, у результаті чого в 1989 р. їхня чисельність разом із філіями становила 10 313; і після цієї дати, коли мережа публічних бібліотек зазнала змін і чисельного скорочення, у середньому на 100 установ у рік, досягнувши наприкінці 2004 р. 8653. В обидва періоди ці, значною мірою, протилежні процеси у бібліотечному середовищі були зумовлені різними ладом, передумовами і метою бібліотечної політики, протилежними принципами керування – централізованим до 1989 р. і децентралізованим пізніше.

Слід нагадати деякі риси активної бібліотечної політики періоду Польської Народної Республіки, оскільки їх наслідки впливають на реальні умови, у яких доводиться працювати бібліотекарям.

Крім уже згадуваного кількісного підходу до публічної бібліотечної справи в перші повоєнні роки, відповідно до професійної концепції видатних бібліотекарів, викладеної в Декреті про бібліотеки 1946 р., нагадуємо ще про інструментальне відношення до бібліотек як установ ідеологічного фронту (дедалі менш помітному в останні роки поступового розпаду системи). Як предмет зацікавлення ідеологічно-пропагандистських структур партії, вони підлягали особливій увазі і нагляді партійної і державної влади, чому сприяла номенклатурна система призначення на керівні поса-

ди, централізована система керування державою, планова економіка, централізована система фінансування бібліотек. Значний вплив мали також: цензура, боротьба з поглядами, які відрізнялися від ідеологічно правильних, боротьба з інформацією і будь-якою ініціативою, не схваленою представниками комуністичної партії. Ці умови не стимулювали розвиток суспільної активності громадян, хоча гасло про поглиблення соціалістичної демократії постійно декларувалося.

Позбавлене дієздатності суспільство звикло до опіки держави, яка, гарантуючи робочі місця і кошти для утримання підприємств (у тому числі і бібліотек), безупинно проголошувала гасло про прагнення до забезпечення зростаючих потреб суспільства, що було нездійсненою мрією через хронічну недостатність планової економіки. Незважаючи на це у суспільстві зміцніли деякі звички, вимоги і моделі поведінки, які ще й сьогодні впливають на функціонування держави й суспільну свідомість.

Зміна устрою викликала величезне потрясіння в усьому суспільстві. Свої позиції втратила не тільки комуністична партія, але й зруйнувалася стара інституційна система організації соціально-економічного життя країни.

Процес зміни державного ладу призвів до повного заперечення колишньої бібліотечної політики держави, а потім – після введення устрою місцевого самоврядування – до передачі майже всіх виключних прав урядовій адміністрації і відповідальності за бібліотеки новоствореній муніципальній адміністрації, яка не розумілася на особливостях бібліотечної галузі.

Професійний бібліотечний рух в умовах змін

Сум'яття на початку 90-х років торкнулося також середовища бібліотекарів. Проте, незабаром суперечки і суперництво в бібліотечному середовищі відійшли на другий план перед реальністю, у якій опинилася вітчизняна бібліотечна справа. Умови діяльності бібліотек ставали дедалі важчими. Як профспілки, так і Асоціація польських бібліотекарів усе частіше виступали зі зверненнями до влади, пропозиціями нових рішень, протестами проти ліквідації й об'єднання бібліотек із іншими установами, проханнями про краще фінансування бібліотек, захист звільнених парцівників, боротьбу з явищем присвоєння собі керівних посад у бібліотеках політичними угрупованнями і котеріями.

Асоціація польських бібліотекарів стала розви-

вати діяльність, спрямовану на захист бібліотек і відновлення їхньої діяльності, за такими напрямками: інтеграція бібліотечних кіл, поширення нових ідей і концепцій розвитку бібліотечної справи. Присутність і активна діяльність директорів публічних бібліотек у структурах Асоціації полегшувала упорядкування і реалізацію планів діяльності організації з огляду на реальні потреби і нові завдання. Насамперед, АПБ узяла на себе роль організатора зустрічей керівних кадрів бібліотек і десятків конференцій (раніше цим займалася урядова адміністрація), присвячених важливим проблемам публічних бібліотек, створюючи форум для обміну думками, досвідом і новими ідеями, проектами. Для цієї мети був використаний потенціал людей, які брали активну участь як у роботі професійних комісій і секцій АПБ, так і видавничій діяльності Асоціації, що поширювала нові ідеї і концепції вітчизняних колективів, а також досвід світового бібліотечного співтовариства.

Структура місцевого самоврядування, нові власники бібліотек

Вибір нового шляху розвитку країни відповідно до принципів демократії і ринкової економіки був пов'язаний насамперед із відмовою від централізованого керування державою і введенням устрою місцевого самоврядування: з 1990 р. у гмінах, а з 1999 р. також у воєводствах (областях) і повітах (районах). Створення повітів і воєводств – це результат адміністративної реформи, яка скоротила число воєводств із 49 до 16 і ввела повіти. На думку багатьох спеціалістів, під тиском політиків і в атмосфері політичних суперечок було створено забагато адміністративних одиниць на кожному рівні, у результаті чого більшість із них є одиницями економічно слабкими, яким бракує коштів на розвиток, а іноді також на поточні витрати, і утримується за рахунок дотацій. Підпорядкування публічних бібліотек органам місцевого самоврядування принесло різні плоди.

Брак коштів у гмінах і ставлення до бібліотек із боку нової влади як до додаткового і навіть зайвого вантажу для бюджету гміни призводило до скорочення бібліотечного фінансування, ліквідації бібліотек, особливо бібліотечних філій на території гмін, до деякої міри також заміни кваліфікованого персоналу на нижче оплачуваний без кваліфікації, а також об'єднання бібліотек із іншими установами, такими як: будинки культури, школи, центри відпочинку, музеї, поштові управи і навіть гмінні управи. Ці явища припинили тільки доопрацювання Закону

про бібліотеки 2001 р., що заборонило об'єднувати бібліотеки з іншими установами. Постраждали від усіх цих перетворень бібліотеки, як правило, втрачали можливість систематичного відновлення фондів, а їхня діяльність часто підпорядковувалася завданням установ, у які вони були включені.

Проблема пов'язаних (районних) бібліотек з'явилася з початком 1999 р., коли були створені повіти, а у Законі про бібліотеки вказано, що у кожному повіті повинна бути принаймні одна бібліотека. З огляду на фінансовий стан повітів і фактичні можливості створення нових бібліотек, бібліотечне середовище разом із Секцією публічних бібліотек Асоціації польських бібліотекарів запропонували оптимальне вирішення цієї проблеми шляхом передачі функцій пов'язаних бібліотек міським бібліотекам у пов'язаних містах. Загалом, йшлося про підтримку й опіку над публічними бібліотеками на території даного повіту і надання їм навчальної і методичної допомоги. Здавалося, що для реалізації цих завдань міські бібліотеки мали достатньо сприятливі умови. Пропозиція була підтримана відомством культури. Однак виявилось, що багато пов'язаних самоврядувань навіть на фінансування таких проектів не мали коштів або вважали, що можуть собі дозволити зневагу до Закону, оскільки керівні органи держави не цікавляться цим питанням. Тому немає нічого надзвичайного, що до сьогодні багато повітів не мають пов'язаних бібліотек, а значна їхня частина (часом змінна, тому що нещороку договір про керування і фінансування пов'язаної бібліотеки підписується пов'язаними і міськими органами влади), хоча формально і була створена, але не заслуговує на назву «бібліотека». Фактично, за даними на вересень 2005 р., 293 повіти з 379 існуючих у Польщі мають формальні підстави для твердження про виконання вимог Закону.

Інакше формувався стан воєводських публічних бібліотек. Після реформи адміністративного розподілу країни в 1975 р. в Польщі функціонувало в 49 воєводствах 49 публічних бібліотек зі статусом воєводських бібліотек. Більшість із них воєводські функції об'єднувало з виконанням функції міської бібліотеки, що обслуговує населення воєводського міста. Серед них знаходилися як сильні, що мали значні кошти і досвід (воєводські бібліотеки в старих, крупних, створених після війни 17 воєводствах), так і нові бібліотеки, збудовані в нових воєводствах на базі колишніх пов'язаних бібліотек, які тільки поступово наращували свій потенціал.

Усі воєводські бібліотеки до введення устрою місцевого самоврядування в гмінах продовжували

діяльність за попередньо виробленими зразками і принципами, не завжди формально визначеними до 1989 р. Їхнім основним завданням була опіка над діяльністю бібліотечних установ на територіях воєводств (консультування, навчання, допомога у доборі зібрань, технічна й організаційна підтримка тощо).

Підпорядкування бібліотек гмінним органам самоврядування і їхнє фінансування з гмінного бюджету різко змінилося. Багато гмінних бібліотек опинилося у важкому фінансовому становищі, інші на реформі виграли, самостійність багатьох із них обмежила недосвідчена муніципальна влада, що до того занадто часто шукала заощаджень у мізерних бібліотечних бюджетах. Таких змін не зазнали до 1999 р. воєводські бібліотеки, які надалі фінансувалися з держбюджету. Різниця в способі фінансування гмінних і воєводських бібліотек почала негативно впливати на колишній стан функціональних і організаційних зв'язків у бібліотечній мережі воєводств, а також на співвідношення керівництва воєводських бібліотек із муніципальною гмінною владою. Проявом цих змін були, зокрема, абсурдні заборони входу інструкторів воєводських бібліотек у гмінні бібліотеки, що були формою боротьби органів самоврядування за свою самостійність. Таким чином, почався процес ослаблення колишніх зв'язків у мережі воєводських публічних бібліотек.

Подальші зміни відбулися після введення в 1999 р. реформи нового адміністративного розподілу країни, тобто після створення повітів і введення устрою місцевого самоврядування також на рівні повітів і воєводств. Першим сигналом був поділ завдань бібліотеки, що призвів до формування двох окремих установ, підпорядкованих відповідно воєводським і міським органам самоврядування. І, хоча такі явища наштовхнулися на протест бібліотекарів, цей процес тривав, незважаючи на нераціональність, витрати і погіршення забезпечення читачьких потреб. Але все вирішували місцеві амбіції і політичні мотиви.

Воєводські бібліотеки не тільки були підпорядковані маршалковському керуванню у воєводствах і охоплені муніципальною системою фінансування публічних установ, але також були змінені умови і межі їхньої опіки над мережею публічних бібліотек у воєводстві. По-перше, нова муніципальна влада стали сильніше впливати на умови і напрями діяльності воєводських бібліотек, По-друге, у результаті створення 16 воєводств із колишніх 49 збільшилося число публічних бібліотек в окремих воєводствах. По-третє, кошти воєводських бібліотек не були

збільшені, а іноді навіть скорочені. Часто це відбувалося за рахунок скорочення структур воєводських бібліотек, персоналу, який займався опікою над публічними бібліотеками на території воєводства.

У цих умовах, і особливо після того, як у 2 або 3 рази збільшилася кількість бібліотек на розширеній території воєводства, зв'язки воєводських бібліотек із бібліотеками на території воєводства стали слабшати. Відчувалася відсутність проміжної ланки – повятових бібліотек. Не дивно, що клопотатися про їхнє створення почали директори воєводських бібліотек, а також інструкторські кадри. Сьогодні вже очевидно, що обмеженими силами і коштами воєводських бібліотек не вдасться здійснити положення Закону про керівництво повятом принаймні однією повятовою бібліотекою, а також виконати одну з основних функцій воєводської бібліотеки – надати ефективну, відповідно до положень Закону, допомогу публічним бібліотекам на території воєводства.

Нове явище – зростаюча диференціація організаційних і структурних моделей бібліотек. Так сьогодні було б важко показати дві ідентичні моделі воєводських бібліотек. Кожна з них шукає найвигіднішого для себе місця в регіональній структурі і підбирає відповідні напрями і форми діяльності, намагаючись задовольнити читацькі потреби, вимоги влади, потреби бібліотек на території воєводства і постанови правових положень, причому значну роль відіграють у цих умовах амбіції і претензії директорів воєводських бібліотек. У результаті характерною рисою сучасних воєводських бібліотек є не тільки розмаїття організаційних і функціональних моделей, але також діяльність, що провадиться за авторськими, а тому сильно диференційованими програмами, серед яких, очевидно, переважають показні форми культурно-просвітньої діяльності, а також форма діяльності, яка слугує для задоволення потреб учнівської частини населення. Звичайно, це схвалюється з боку муніципальної влади.

Способи підтримки й опіки над публічними бібліотеками на території воєводства також сильно відрізняється і залежать від змісту здійснюваних авторських програм директорів.

Позиція урядової адміністрації

Те, що публічні бібліотеки не стали бенефіціантами зміни устрою, до деякої міри пов'язано з впливом відомства культури, що замінило колишню бібліотечну політику спробами розробки культурної політики, в якій значення публічних бібліотек (парадоксально, що не книги і читання) відсувалися на віддалений план. Безсумнівно, відразу

після зміни устрою, це був результат сум'яття в поглядах політиків щодо ролі держави і її відношення до бібліотек, пізніше – уведення устрою місцевого самоврядування і передача справ публічних бібліотек органам місцевого самоврядування. Дослідження методів, за якими ця передача була підготовлена і відбулася, показує, що це було зроблено без особливої підготовки. Просто, відповідно до законів, гмінні бібліотеки були передані гмінним органам самоврядування, а з 1 січня 1999 р. справи воєводських і повятових бібліотек також перейшли під опіку органів місцевого самоврядування. Після цієї дати відомство культури відмовилося від старих форм нагляду й обмежувалося значною мірою правовим регулюванням бібліотек. Наприклад, слід зазначити підготовку і прийняття Сеймом Закону про бібліотеки 1997 р., що, зберігаючи старі принципи Закону 1968 р., пристосував термінологію до нової дійсності, а також до Закону про обов'язковий примірник того ж року.

Сигнали про зростаючі труднощі бібліотек, проблемами з фінансами, ліквідацією, придбанням новинок, необхідністю комп'ютеризації не могли залишити Відомство байдужим. Між іншим, у грудні 2000 р. тодішній Міністр культури і національної спадщини Казимеж Уяздовський звернувся до маршалів із листом, у якому акцентував їхню увагу на потребі боротьби з цими явищами. Ще раніше, вже в 1997 р., його попередник, Казимеж Деймек, спираючись на дослідження про поганий стан у поповненні зібрань у публічних бібліотеках (через брак коштів), уплинув на виділення і призначення з центрального бюджету держави 2 млрд злотих на придбання новинок для публічних бібліотек. Допомога бібліотекам тривала й у наступні роки, хоча обсяг коштів був різним в окремі роки. Відомство культури асигнувало також невеличкі кошти на підтримку придбання бібліотечного програмного забезпечення, на реставрацію бібліотечних фондів і здійснення інших проектів, пов'язаних із модернізацією діяльності бібліотек.

Перспектива вступу Польщі в Європейський Союз і можливість використання його фондів для потреб культури, у тому числі й бібліотек, схилила Міністра культури Вальдемара Домбровського до розроблення і прийняття урядом у 2004 р. «Стратегії розвитку культури 2004–2013 рр.» разом із п'ятьма національними програмами культури. Однією з них є Національна програма культури «Просування читання і розвиток сектору книги на 2004–2013 рр.», у якій передбачалося, зокрема, будівництво і розширення інфраструктури публіч-

них бібліотек і модернізація їхнього обладнання комп'ютерною технікою і програмним забезпеченням, будівництво платформ віртуальних мережевих систем, створення й оснащення лабораторії оцифрування фондів, їхню реставрацію і збільшення обсягу одержуваних книг, розвиток різноманітних послуг і функцій бібліотек, підтримка масових заходів щодо читання.

Як «Стратегія розвитку культури...», так і Національна програма культури «Просування читання...» були сприйняті бібліотечним середовищем із критичними зауваженнями, у тому числі й Асоціацією польських бібліотекарів і Конференцією директорів воєводських публічних бібліотек. Головний закид стосувався розробки цих документів на замовлення міністра в Економічній академії у Краківі без участі бібліотекарів. У результаті не було враховано багато першоджерел, а висновки і пропозиції нових рішень формувалися без достатнього знання реального стану в країні і за кордоном.

Реалізація цих програмних обіцянок, що почалася в 2005 р., значною мірою зводилася лише до асигнування з центрального держбюджету 30 млн злотих на придбання видавничих новинок для публічних бібліотек і, безсумнівно, мала велике значення для поповнення книжкових фондів публічних бібліотек в останні роки.

Менш помітними були інші програми Відомства культури, відповідно до яких окремі бібліотеки могли діставати кошти на реалізацію певних проєктів. У даний час відомство дедалі частіше бере участь у поширенні інформації про можливості використання фондів ЄС для потреб культури і надання допомоги бібліотекам щодо їхнього залучення. Європейські фонди мають велике значення як додаткове джерело фінансування модернізації і діяльності публічних бібліотек зі збільшенням доступу до них насамперед шляхом умілої підготовки відповідних проєктів.

Варто відзначити таку ініціативу відомства науки як програма ІКОНКА, яка позитивно оцінюється бібліотекарями. Протягом останніх двох років реалізація вплинула на оснащення багатьох публічних бібліотек комп'ютерною технікою, надаючи можливість доступу до інтернету і сучасних технологій пошуку інформації і комунікації.

Очевидно, що дії урядової адміністрації щодо публічних бібліотек змінили свій характер після перебудови державного устрою. Сьогодні помітно відхід від прямого нагляду за бібліотеками і призупинення інноваційної і координаційної активності

на користь підтримки з держбюджету або європейських джерел локальних і регіональних ініціатив окремих бібліотек.

Сучасний стан і проблеми

До кінця 2005 р. мережа публічних бібліотек становила 8591 бібліотеку і бібліотечну філію (порівняно з 2004 р. сталося зменшення на 62 бібліотеки). 2350 бібліотек і філій веде несамостійну діяльність у складі інших установ як їхні організаційні підрозділи (будинки культури, школи, спортивні і спортивно-оздоровчі центри, музеї, гмінні управління і деякі інші). У 21 гміні немає публічної бібліотеки, незважаючи на положення закону про обов'язок кожної гміни створити і підтримувати такі установи.

Брак коштів у гмінах із самого початку впливає на поповнення бібліотечних фондів. Показник закупівлі нових книг на 100 жителів, що у 1988 р. становив 18,6 прим, а в наступні роки систематично падав, у 2003 р. знизився до 5,1 прим. Лише протягом останніх двох років він знову почав зростати, що є наслідком використання зазначених коштів для цих цілей з державного бюджету, завдяки чому цей показник на кінець 2005 р. становив 9 книг на 100 жителів.

Труднощі з відновленням бібліотечних фондів уплинули на їхню якість. У фондах публічних бібліотек бракує багатьох цінних книг, що після ліквідації цензури в Польщі (1989 р.) стали масово видаватися. Відчувається також брак матеріалів і джерел інформації, необхідної для навчання. Це має істотне значення у зв'язку з потроєнням упродовж останніх 17 років кількість студентів ВНЗ і загальним визнанням освіти цінністю, що має вирішальне значення при оцінюванні якості життя особистості. Школярі та студенти становлять близько третини читачів публічних бібліотек у Польщі.

Це усвідомлює значна частина представників органів місцевого самоврядування, що намагається сприяти відновленню бібліотечної діяльності. На жаль, про більшість не можна цього сказати, але приклад цієї меншості в органах самоврядування є повчальним, а засоби, асигновані ними на бібліотеки, дають змогу краще поповнювати фонди, впроваджувати сучасне устаткування, оснащення і модернізувати бібліотечну діяльність. Завдяки цьому бібліотеки стають більш сучасними, у результаті ними користується 35–40 % мешканців, у той час, як по країні припадає в середньому 19 читачів публічних бібліотек на 100 мешканців. Усе це свідчить про величезну диференціацію стану бібліотек у масштабі країни і регіонів.

Показником сучасності є комп'ютеризація і застосування нових інформаційних і комунікаційних технологій. На червень 2004 р. лише 25,66 % публічних бібліотек мають у своєму розпорядженні комп'ютерну техніку, а лише 23 % користуються доступом до інтернету. За даними на кінець 2004 р., у публічних бібліотеках було 12 850 комп'ютерів, серед яких 9308 мали вихід в інтернет. Комп'ютерною технікою і доступом до інтернету володіють в основному значні публічні бібліотеки, набагато рідше можуть нею користуватися сільські бібліотеки. У найкращому стані знаходяться воєводські і міські бібліотеки (у великих містах), що досягли достатнього рівня оснащення комп'ютерною технікою, набули солідного досвіду, і в результаті, беруть участь у консорціумах бібліотек, що застосовують ті ж бібліотечні системи, беруть на себе створення регіональних мережевих бібліотечних систем і підтримують інші бібліотеки в мережі публічних бібліотек. Хоча, крім згадуваної ІКОНКИ, важко назвати іншу урядову програму комп'ютеризації бібліотек, залучення бібліотеками нових технологій стає дедалі ефективнішим, а в останні роки і простішим, що пов'язано, зокрема, із новими можливостями використання коштів із європейських фондів. Результатом є динамічна зміна ситуації й ширше (також у невеличких містах і селах) використання бібліотеками інформаційних і комунікаційних технологій.

Разом із новими технологіями поширюються сучасні форми діяльності бібліотек. Це – результат доступності іноземної літератури, міжнародних контактів бібліотекарів, співробітництва в рамках Єврорегіонів і підтримка закордонних установ. Тут слід зазначити як приклад реалізовані в Польщі два проекти Фонду Бертельсмана, перший із яких сприяв створенню в містах Вроцлав і Ольштин двох сучасних і добре оснащених традиційними і мультимедійними фондами бібліотек для молодих читачів, а другий, освітній – до розширення уміння бібліотекарів щодо використання інтернету в бібліотечній діяльності. Бібліотеки у Вроцлаві й Ольштині стали для багатьох бібліотекарів, а також органів місцевого самоврядування зразковими бібліотеками.

Дедалі більше органів місцевого самоврядування погоджуються, що бібліотеки є важливими елементами освіти, культурної, інформаційної і соціальної інфраструктури, що необхідно їх підтримувати для блага місцевої громадськості і ними можна пишатися. У результаті поступово дедалі більша кількість бібліотек одержує нові або відремон-

товані будівлі і приміщення, сучасне устаткування і кошти на нові технології. Завдяки розвиненій освіті бібліотекарів у вищих навчальних закладах і на рівні середніх шкіл систематично підвищується також рівень кваліфікації бібліотечних кадрів.

У нових соціально-економічних і адміністративних умовах можна зауважити прогресивні явища в організації і діяльності мережі публічних бібліотек. Це, по-перше, поступальна автоматизація мережі, яка виявляється в тому, що колишні зв'язки (зі слідами неформальної залежності і підпорядкування), що об'єднували гмінні, повятові і воєводські бібліотеки, стають слабшими, а в деяких регіонах навіть зникають. Шанси на їхнє поживлення дають лише ініціативи і заходи, спрямовані на будівництво регіональних бібліотечних систем у комп'ютерній мережі. Оскільки такі ініціативи нечисленні, у результаті розширюється автономія бібліотек, чому сприяє рівень кваліфікації бібліотечних працівників, їхня самостійність у роботі і краще забезпечення приміщеннями, устаткуванням і фондами. У результаті спостерігається друге характерне явище, тобто зростаюча популярність і поширення авторських програм діяльності керівників окремих бібліотек (не тільки воєводських). Звичайно, вони є результатом праці директорів, яким вдалося розробити такі програми, домогтися їхнього схвалення і визнання в бібліотечному колективі й органах місцевого самоврядування, а потім успішно їх здійснювати. Авторські програми достатньо диференційовані. Вони є результатом міркувань і вибору напрямів та форм діяльності з метою схвалення і підтримки місцевого самоврядування, а також популярності серед населення. Звичайно, вони характеризуються різноманіттям застосовуваних форм у сфері культурно-просвітньої і регіональної діяльності.

На закінчення додамо: прискорення позитивних змін у публічній бібліотечній справі в Польщі буде залежати від того, чи захоче урядова адміністрація за зразком інших держав – членів ЄС грати ще велику програмну роль у керуванні бібліотеками. Можливо, що імпульси, які надходять із Європейської комісії, європейські кошти, запропоновані польським бібліотекам, привабливі приклади урядових підрозділів із керування бібліотеками, музеями й архівами у Великобританії або скандинавських країнах, а також загальна, досить критична оцінка сьогоднішньої участі урядової адміністрації в справах бібліотек схилять нову владу (після останніх парламентських виборів) до ведення активної бібліотечної політики.